

KÖRÖSLADÁNY VÍZNEVEI

ABSTRACT: (*The hydrographic names of Körösladány*) Examining the geographical names of Körösladány it is obvious that the hydrographic names have got a great importance. Their permanence and age determines a number of other factors in the landscape. This paper records the short history of these names, analyses their changes and examines their role in forming other kinds of geographical names.

1. A földrajzi nevek rendszerében a víznevek jelentősége kiemelkedő. E nevek fontosak egyrészt az életkoruk miatt, hiszen a nagyobb folyók, tavak neve évezredekken át öröklődött, és így sokkal inkább maradandóak, állandóak, mint más helynevek. Másrészt jelentősek a névrendszerre gyakorolt hatásuk miatt. A lakosság életében legfontosabb szerepet játszó folyók, tavak stb. nevét ugyanis igen gyakran felhasználják más objektumok elnevezésére, önállóan és megkülönböztető elemként egyaránt. Ezáltal soktagú névcsaládokat hoznak létre.

Amint az egész magyar nyelvterületet tekintve, a teljes magyar földrajzinév-rendszerben a legnagyobb folyóink, tavaink stb. nevei a legfontosabbak, legrégebbiek, és az egyéb névadásban a leginkább aktivizálódóak, ugyanúgy az egyes települések nyelvi rendszerében a helyi vízfolyások, mocsarak stb. nevei kaphatnak ilyen kitüntetett szerepet. Így indokolt 1-1 település vízneveit külön is vizsgálni, s e vizsgálat eredményeit részben más szaktudományok is felhasználhatják.

2. Több szaktudománynak, így például a történettudománynak, a földrajznak és a névtannak a kutatásai irányulhatnak azonos területekre, objektumokra. Természetesen ilyen esetben e szaktudományok együttműködése, egymás eredményeinek a felhasználása magától értetődő és szükséges. HOFFMANN ISTVÁN (MNyj. XXVI--XXVII, 103--113.) az elpusztult, határrésszé vált települések neveinek a magukba olvasztó települések névrendszerére

gyakorolt hatását vizsgálja, s meggyőzően igazolja, hogy a névtan ily módon segíthet a történettudománynak az egyéb módon pontosan nem lokalizálható települések egykori helyének meghatározásában. Meglátásom szerint hasonló a helyzet a történeti földrajz és a névtan kapcsolatában is. A mikrotoponímiai névanyagból egy helység határának vízneveit választottam véleményem igazolására. A XIX. és XX. századi vízszabályozások, csatornázások, talaj-egyenlítések alaposan megváltoztatták bizonyos vidékek arculatát. A folyók, patakok, tavak, mocsarak medrének kiszáradásával, azok helyének eltűnésével együtt nevük általában nem merül feledésbe, hanem tovább él a mesterséges vizek, tavak vagy határrészek, dűlők stb. neveként. A névtan kutatója ilyen esetekben megállapítja, hogy 1-1 vízfolyás, tó kiszáradása, megszüntetése után neve milyen megváltozott jelentésben, milyen objektum megnevezéseként él az újabb időkben. De tovább lépve másrészt annak vizsgálata is sok tanulsággal szolgálhat, hogy a település határából eltűnő vizek nevei milyen hatással vannak a helység névrendszerére. Harmadrészt bizonyos általános rendszerbeli változástípusok felismerésével lehetővé válik az ismeretek "visszacsatolása": a névrendszerbeli változások jellege alapján a névtan eszközeivel segíthetjük például az egyéb módon pontosan nem lokalizálható folyó- és állóvizek egykori helyének meghatározását. Jelen dolgozatomban e három egymásra épülő, egymásból következő kérdéskört igyekszem vizsgálni egy alföldi nagyközség víznévi eredetű helyneveinek a segítségével.

A víznevek életét és hatását Körösladány földrajzi nevei című egyetemi doktori értekezésem adattára és tipológiája alapján mutatom be. Az adattár összeállításához az élő névanyag összegyűjtésén kívül az összes hozzáférhető iratot, nyomtatványt, térképet stb. felhasználtam (A forrásokat ott pontosan felsoroltam. E helyen minden név mai helyesírással szerepel.)

3. A jelzett kérdések megválaszolása előtt szólnom kell néhány mondatot az említett területről. Körösladány határa Délkelet-Magyarországon, Békés megyében, a Sebes-Körös jobb és bal partja mellett terül el. Külterülete keleti szélén ömlik össze a Berettyó a Sebes-Körössel, nyugati szélén pedig ez az egyesült folyó a Kettős-Körössel. Földrajzilag a Körösvidékhez tartozik; jellegzetes folyóparti, alföldi település, nemcsak differenciált térszíni viszonyait tekintve, amelyet a Sebes-Körös és kisebb vízerek évezredes formáló hatása alakított ki, hanem sajátos növény- és gazdaságföldrajzi adottságai alapján is. Másrészt a határ északi fele része a Nagysárrét, a déli fele pedig a Kissárrét nevű magyar tájegységnek. A XIX. sz. közepe előtti Körösladányt (is) ábrázoló térképek szemléletesen mutatják, milyen nagyszámú tekervényes vízfolyás létezett a település határában, mennyire szövevényes módon hálózta be a határ északi és déli felét. Sajnos, egyetlen olyan térkép sem maradt fenn ebből az időből, amely az összes folyó- és állóvíz nevét feltüntette volna. A XIX.

század második felében végzett folyó- és belvízszabályozások óriási, gyökeres és gyors változásokat eredményeztek a tájban. A folyómeder átvágásai következtében a régi Sebes-Körös ladányi határba eső hosszának majdnem kétharmad része állóvízzé, Holt-Körössé vált. E hajdani kanyarulatok többsége később ki is száradt, csak a hajlatok jelzik a valamikori folyómedret. Ugyanígy tűntek el a határban tekerdő erek, derekak, a tónak tűnő időszakos állóvizek a csatornázások, árkolások következtében, vagy szabályozva kanálisként léteznek tovább. A mocsarak, vízenyős helyek szintén kiszáradtak; előbb legelőnek használták őket, majd pedig szántónak. A XX. század második felében a táj képe a nagyüzemi gazdálkodással ismét jelentős mértékben átalakult: új helyen futnak a belvízlevezető csatornák, a talajjavítás miatt hatalmas gödrök keletkeztek, máshol pedig a kisebb dombokat, hajlatokat tüntették el az óriási gépek.

4. A település földrajzi neveinek a tipológiáját elkészítve támaszkodtam a magyar névtani szakirodalom jelentős hagyományaira és eredményeire. Egy-egy tájegység névanyagának rendszerezését találjuk BENKŐ LORÁND A Nyárádmunte földrajzi nevei (MNYTK. 74. sz.), KÁZMÉR MIKLÓS Alsó-Szigetköz földrajzi nevei (MNYTK. 95. sz.), INCZEFI GÉZA Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata (Bp., 1970) című monográfiájában. Az egész magyar nyelvterületre kiterjedő névanyagot dolgozott fel JUHÁSZ DEZSŐ A magyar tájnévadás (NytudÉrt. 126. sz.) című munkájában. Az említett szerzők a különböző földrajzinév-típusok között a víznevekkel is foglalkoznak, illetve a víznevek megváltozott jelentéseit, a névátviteleket is feltüntetik.

Mint az előzőekben jeleztem, témám első részének kifejtése Körösladány vízneveinek rövid rendszerezését jelenti. E csoportosításban részben KÁLNÁSI ÁRPÁD felosztását követem (MNYj. XXVI--XXVII, 97--101.), de e helyen nem választom külön a természetes és a mesterséges neveket. Az elsődleges nevek tulajdonnévi alaprétegéhez sorolom azokat a vízneveket, amelyeknek a jelentését csak a nyelvtudomány eszközeivel, etimológiai kutatásokkal (vagy még úgy sem) lehet megállapítani: *Báté, Büngösd, Dondorog, Gács, Kér, Korhány, Körös, Küküllő, Majta, Nádor, Pakac, Tütös*.

E 12 név többségét az itt megletelepülő magyarság idegen nyelvű népektől vette át, minden kiegészítés nélkül alkalmasnak tartotta a vízfolyás megnevezésére. Később ezeket a neveket alap- és megkülönböztető elemek formájában egyaránt használta a lakosság, összetett nevek részeként. A víznevek másik, jelentős csoportja közszavakból jött létre. A köznévi eredetű egyszerű (egytagú, tehát önmagukban használatos) nevek származhatnak vízrajzi közszavakból, ezek egyben az összetett vízrajzi nevekben utótagként szintén előfordulhatnak: *balkány, csávás, csurgó, folyás, hullámtér, sár, tározó, víztározó*. Összesen tehát 8 név.

A felsorolt, pusztán egy (alap)elemből álló vízneveken kívül a következő vízrajzi köznevek szerepelnek utótagként (is) Körösladány vízneveiben (zárójelben az ilyen köznévvvel alkotott vízrajzi tulajdonnevek száma): *ág* (1), *árok* (5), *csatorna* (27), *derék* (11), *ér* (45), *fertő* (1), *fok* (11), *főcsatorna* (7), *fürdő* (1), *gémeskút* (1), *határcsatorna* (1), *holtág* (1), *hullámtér* (1), *játszó* (1), *jó* (1), *kanális* (4), *közkút* (2), *kút* (27), *meder* (2), *mellékcatorna* (13), *oldalág* (12), *örvény* (3), *összekötő-csatorna* (2), *patak* (1), *róna* (1), *semlyék* (7), *szívóág* (4), *tó* (8), *torok* (2) *tő* (2), *víztározó* (1). Így összesen 37 vízrajzi köznévf fordul elő víznevek alapelemeként 214 víznevben. Látható, hogy a természetes nevek közül az *árok*, a *derék*, az *ér*, a *fok*, a *kút*, a *semlyék* és a *tó* volt a leggyakoribb. A vízrajzi köznevekkel alkotott vízneveknek majdnem a negyedében az *ér* szerepel alaptagként, ebből is látszik, hogy a legelterjedtebb, legáltalánosabban használt szó (volt) Körösladányban vízfolyás megnevezésére. A felsorolt vízrajzi közneveken kívül az egytagú alapelemmel való elnevezés másféle motívumon is alapulhatott: mégpedig jellegzetes térszínformán (*vermes*), növényvilágon (*guzsalyos*, *sulymos*), állatvilágon (*harcsás*, *süvöltő*, *tíkos*, *túzok*), gazdálkodás eszközén, eseményén (*billentő*, *bogárzó*), alaki hasonlóságon képzettársítással (*kengyel*), a víz egyéb tulajdonságán (*enyves*, *kékes*, *tekerő*).

Osztályozásomban külön csoportba soroltam az olyan neveket, amelyek azt mutatják, hogy a hajdani névadás egy már létezett földrajzi névből indult ki, ezt tette meg alaptagnak. Az utóbbiakat másodlagos, földrajzi tulajdonnévi eredetű alapelemeknek nevezem. A névadás motívuma tehát ilyenkor egy régebben keletkezett földrajzi név. Leginkább a névdifferenciálódással létrejött nevek bizonyos csoportjai tartoznak ide (INCZEFI GÉZA i. m. 67--71., JUHÁSZ DEZSŐ i. m. 28--29.). Víznevi alaptagból újabb víznevet Körösladány lakói is alkottak: 9 efféle névvel összesen 14 újabbat (*Kis-Kengyel*, *Kis-Körös*, *Kis-Tüdős*, *Nagy-Folyás-ér* stb.).

A többtagú vízneveket osztályoztam a szakirodalomban szokásos módon a megkülönböztető elemek névadó motívumai szerint is. Erre a vizek legkülönbözőbb jellegzetességei szolgáltak (zárójelben a teljes felsorolás elmaradása esetén az összes számukat közlöm): helyzetük (*Kereszt-ér*, *Nagy-semlyéken nyugatra*, *Vég-ér*), nagyságuk (*Nagy-Fertő*, *Nagy-Folyás-ér*, *Kis-Kengyel* stb., 13), alakjuk (*Görbe-tó*, *Kerek-tó*, *Széles-ér*, *Tekerő-ér* stb., 8), koruk (*Új-Körös-csatorna*), a víz minősége, színe (*Fehér-ér*, *Kékes-ér*; *Artézi-kút*), a víz bősége, sebessége, állapota (*Sebes-ér*, *Sebes-Körös*, *Sáros-ér*, *Lápos-örvény*, *Holt-Körös* stb., 8), állatvilága (*Halastó*, *Harcsás-torok*, *Süvöltő-derék*, *Tíkos-ér* stb., 9), növényvilága (*Dió-ér*, *Fás-ér*, *Fás-derék*, *Guzsaly-ér*, *Vesszős-ér* stb., 12), (általában) a tulajdonos ember személyneve (*Györk-ér*, *Iván-ér*, *Zovány foka*, *Lőrinc kútja* stb., 14), alaki hasonlóságon, érintkezésen stb. alapuló

képzettársítás következtében bizonyos tárgyak, dolgok (*Bakancs-ér, Bocskor-ér, Derék-ér, Patkó-ér* stb., 10). Igen megszorodtak és uralkodóvá váltak (különösen a mesterséges) víznevek között az utóbbi századokban a másodlagos megkülönböztető elemekkel alkotott nevek, vagyis az olyanok, amelyekben az előtag már korábban önállóan is földrajzi név volt. Így Körösladányban vízrajzi objektumok nevet kaphattak: településről (*Csót-árok Csóti-fok, Okányi-csatorna, Újladányi-csatorna* stb., 13), a közelében levő létesítményekről (*Bikaakoli-kút, Egészségközi-kút* stb., 4), határrészről (*Csécseri-derék, Kisréti-kút, Méhesi-csatorna, Mérgesi-víztározó* stb., 49), kertről (*Bánom-kerti-oldalág* stb., 2), több külső objektumról együttesen (*Györker-Folyás-éri-mellékcsatorna, Gyoma-Körösladány-sebeséri-mellékcsatorna* stb., 17), azonos vagy más (érintkező) vizek nevével (*Berettyó-ér, Holt-Körös foka, Körös-játszó, Kengyel-torok, Folyás-tó, Folyás-ér* stb., 54) stb. A vázlatosan ismertetett rendszerezésből is kiderült, hogy víznevek (az utolsó adat szerint) szerepelnek leggyakrabban a többtagú víznevekben megkülönböztető elemként, így az efféle nevek keletkezésében alapvető fontosságúak.

5. A víznevek típusainak a számbavétele után szóljunk néhány szót változásairól és a település névrendszerére, e névrendszer változásaira gyakorolt hatásukról! A nevek keletkezéséhez hasonlóan minden időben zajlik az ellentétes folyamat, a nevek elmúlása, kihalása is. Így Körösladányban a XX. század elejére a vízrajzi köznevekkel (mint alapelemekkel) alkotott víznevek közül (a 214-ből) eltűnt 89 név (41,5 %). Teljesen kiveszett a község névanyagából a *balkány, csávás, fertő, fok, kanális, meder, róna, sár, semlyék*. A neveknek több mint a feléből az *árok, derék, tó, torok*. Szám szerint különösen az *ér* visszaszorulása jelentős, 45-ből 23 kihalt. A másodlagos, földrajzi tulajdonnévi eredetű alaptaggal alkotott nevek egytől egyig kiestek a település névrendszeréből, kivéve a *Körös* utótagot. Az önállóan a folyás megnevezésére használt tulajdonnévi alaprétteghez sorolt 12 elsődleges név közül eredeti funkcióját mindegyik elvesztette, teljesen kihullt a névanyagból a *Gács, Kér, Küküllő, Tütös* (33 %). Az egyéb motívumon alapuló egytagú vízrajzi nevek minden tagjának megszűnt az eredeti jelölő funkciója, a 13-ból 6 teljesen elveszett a névanyagból (*Sulyos, Tűzok, Billentő, Bogárhozó, Enyves, Kékes*).

A víznevek kihalása mellett másik fontos jelenség a nevek életében a funkcióváltozás. Alaptagként csekély mértékben, megkülönböztető elemként annál gyakrabban váltak újabb földrajzi nevek alkotórészeivé, eredetileg a vízhez való viszonyításra utalva, a jelenben pedig csak a lokalizálást, egyedítést biztosítva. Gyűjteményemben 128 közvetlenül víznevből származó megkülönböztető elemű földrajzi név található; ebből is jelentős a veszteség 77 halt ki. Csak egyetlen példa az illusztrálásra. A tulajdonnévi alaprétteghez tartozó *Büngösd* közvetlenül 7 név előtagjává vált: *Büngösd-ér, Büngösd-hát,*

Büngösd-híd, Büngösdí-csatorna Büngösd melléke, Büngösd-part. Körösladányban különösen jellemző a víznevek jelölésváltozása, névátvitele. Bizonyos jelentősebb vizek nevei az idők során jelölhették a szomszédos területeket, majd a vizek eltűnésével önmagukban általánosan használt és ismert határrészek nevévé váltak. Feldolgozásomban ezeket másodlagos neveknek nevezem. Ilyen szerepet a településen 27 víznév kapott: *Bikeri, Billentő, Büngösd, Csécséri, Csurgó, Dondorog, Guzsaly, Györkeri, Gyulai, Kengyel, Kerektő, Korhány, Majta, Nádor, Nádorér, Pakac, Pattova, Sáros, Sárosér, Sebesér, Süvöltő, Tekerő, Tenkér, Tíkos, Tüdős, Vermes, Vesszősér.*

A felsorolásból látható, hogy határrésznévvé az egyeleműként használt legősibb, elsődleges tulajdonnévi alaprétegből és a földrajzi köznevekből állók, valamint az *ér, tó* utótagúakkal létrejött (szintén igen régi) nevek, így alakilag is igen rövid formák válhattak.

Jelentőségüket jelzi, hogy kettő kivételével mind élő nevek. Az idők során belőlük soktagú névcsaládok keletkeztek, mégpedig másodlagos, harmadlagos megkülönböztető elemként. Ismét a *Büngösd* nevet választva példaként; kialakult a határrészjelölő szerepe, majd a következő összetett nevek forrása lett: *Büngösdí-birkamajor, Büngösdí csárda, Büngösdí-heré föld, Büngösdí-major, Büngösd-pusztá, Büngösd kocsmá, Büngösd-oldal.* Csak a felsorolt víznévi eredetű határrésznevekből 167 másodlagos, harmadlagos megkülönböztető elemű újabb földrajzi név jött létre. Igaz ebből már ki is halt 85, vagyis több mint a fele.

A víznevek egy része persze megmaradhatott továbbra is vízjelölő funkcióban, de még így is bekövetkezett jelentésváltozás, hiszen az objektum (a folyó, ér stb.) átformálása következtében szabályozott vízfolyást, csatornát, vagyis módosított medrűt nevez meg. Ilyenek a körösladányi névanyagban az élő nevek között a */Sebes-/Körös, Büngösd, Pakac-ér, Tekerő-ér, Folyás* stb.

6. Az eddigiekből nyilvánvaló, hogy Körösladány hajdani vízi világának nevei nem tűntek el nyomtalanul. Egyrészt megőrződtek mesterséges vízfolyások, másrészt határrészek neveiben, harmadrészt eredeti vagy módosult jelentésükből névdifferenciálódással újabb objektumok neveinek részeként. Igaz, hogy az utóbbi két században rengeteg víznév, vagy víznevet is hordozó földrajzi név kipusztult a körösladányi névanyagból, de a folytonos szaporodás is megfigyelhető. A víznevek és a víznévi elemet is tartalmazó nevek változása maga után vonta a település földrajzinév-rendszerének átrendeződését. Ennek lényeges jegye a víznévi eredetű másodlagos, harmadlagos megkülönböztető elemű, összetett földrajzi nevekkal való gyarapodása, másrészt a községi elemekből alakult nevek visszaszorulása.

7. Utolsó megjegyzésként DĚNES GYÖRGY véleményéhez (NévtÉrt. 13. sz. 58--60.) csatlakozom. A névtanosok számba vehetik -- a történészek

kutatásainak eredményeit felhasználva -- egy település megközelítően teljes történeti és élő helynévanyagát, elemezhetik, rendszerezhetik azt, megállapíthatják a nevek és a névrendszer változását, de eredményesebb a munkájuk, ha a földrajz kutatói is elvégzik sajátos módszereikkel a szükséges földtani, földrajzi vizsgálódásaikat. Körösladányban például a földrajzi nevek adattára és annak névtani elemzése nyomán sikeresen lokalizálhatnak bizonyos hajdani vízfolyásokat, olyanokat, amelyeknek a nevei sem térképeken, sem helyhez kötött történeti leírásokban nem szerepelnek, csak a földrajzi nevek őrizték meg határrészek nevéként és ebből alakult névcsaládokban, így a *Bikeri*, *Csécseri*, *Györkeri*, *Vesszősér* stb. típus eredeti névviseelőinek, a vízfolyásoknak a helye bizonyossá válhat. Ilyen módon is azonos célt szolgálhatnak több szakterület képviselői.